

HAMVAS BÉLA

B O R I M R E

Az elmúlt majd egy negyedszázadban Hamvas Bélának egyetlen írása jelent meg a *Látóhatár* című folyóiratban Az egzisztencializmus után cím alatt a modern francia gondolkodás történetének köréből: egy egzisztencialista az „egzisztencializmust” búcsúztatja ebben a tanulmányban — a megszólalás, a felmerülés egyetlen karcsapásának erejéig. Az a hallgatás tehát, amely létformája lett a negyvenes évek végén, csak egy pillanatra szakadt meg, hogy azután a halál még keményebb lakatjával ajkán és bilincselésével kezén lépjen ki az „élet” szűk, apokaliptikusnak tartott köréből, de a magyar szellemi köztudatból is már-már véglegesen. A nyilvánosság előtt folyó, a „látható” élete tehát megszakadt már a negyvenes években, gondolatai azonban tovább is hatnak, „kéziratban” terjednek, s ha igaz Demény Jánosnak az az 1944-ben tett megfigyelése, hogy Hamvas Béla művei kéziratban jobban hatottak (*Sorsunk*, 1944. március), akkor gondolatainak továbbélésével is számolnunk kell, minthogy ott van „láthatatlanul” is az ifjú magyar művésznemzedéken hatásának hímpora.

S nem véletlenül. A magyar szellemi életnek, különösképpen pedig az irodalomnak van egy ága, amely világélményét ugyanazok felé a szférák felé fejlesztette, amelyekben Hamvas Béla kultúrfilozófiai érdeklődése is tört, s éppen ezért találkozniok is kellett, vagy ha nem találkoztak, eredményeik révén az érintkezési pontok megléte nem kétséges. Olyan területekről van ugyanis szó, amelyeknek meghódítására éppen Hamvas Béla munkásságában készült fel a magyar irodalom, de a behatolást ezekre a területekre már Hamvas Béla nélkül hajtotta végre. Éppen ezért tovább is ment a „múltba”, mint Hamvas Béla, de nem is ért el addig, ameddig Hamvas eljutott az emberiség aranykora kérdésének vizsgálatában. Juhász Ferenc például az „ember előtti” és az „ember utáni” élet szélsőségeiig feszítette az élet-élménynek a körét, Weöres Sándor viszont egy lépéssel talán a Hamvas kijelölté határ előtt állt meg a „teljesség felé” való haladtában, Rákos Sándor pedig, akinek érdeklődése az „agyagtáblák üzenete” iránt a legbeszédesebb és Hamvashoz a legközelebb álló lehetett volna, megmaradt az irodalomnál, az akkád eposzok világmagyarázatának konzekvenciáihoz nem közeledett. De ugyanezt tapasztaljuk a Palasovszki Ödön—Kodolányi János neve jelezte érdeklődési ív szemléletkor is, tehát a Hamvast megelőző negyedszázad magyar irodalma területein. Palasovszky Ödön „punalua”-

nosztalgiai „csak” a primitív embert idézték, s a Vörösmarty Délszigetének vonalán állnak, Kodolányi regényei ugyanakkor, amelyek a vízözön idejében játszódnak, az író jelenre pillantó szemvillanását őrzik elsősorban, de nem e korai korszak mitológiai delejének nyomait is. Valószínű rokona Kerényi Károly volt, aki a klasszika-filológia stúdiumaiból a vallástörténet kényesebb, lörekenyebb, megfoghatatlanabb, eredetileg is illékonyabb anyaga felé fordult, de a görögség és a görög világkép kínálta körön nem lépett túl. S ide kell írunk még Várkonyi Nándor nevét, aki a negyvenes évek derekán az „elveszett paradicsom” problémáját bogozta, és az „élmény, rítus, mítosz” szentháromságát már a kozmikus harmónia vágyképebe vitte és egységesítette — azokra az eredményekre jutva, amelyekre Hamvas Béla is jutott (lásd Várkonyi Nándornak Tudomány és mitológia című írását a *Diárium* 1947-es számában), miközben más utakon járva érkezett ehhez a gondolathoz, s mások a következtetései is.

A harmincas évek elején indult, irodalmi, zenei, általános esztétikai és filozófiai tanulmányokat írt a korszak legjelentősebb folyóirataiba. Dolgozótársa volt a *Nyugatnak*, a *Válasznak*, a *Napkeletnek*, a *Protestáns Szemlének*, az *Athenaeumnak*, az *Esztétikai Szemlének*, a *Társadalomtudománynak* és a *Diáriumnak*. A műértőnek az a típusa öltött testet benne is, amelyet egy Halász Gábor vagy egy Szerb Antal neve jelez a legeklatánsabbban, csak Hamvasnál az irodalmi érdeklődésre igen gyorsan ránőtt a filozófia, és a bölcselkedő hajlam háttérbe szorította az irodalmi kritikust, elannyira, hogy a negyvenes évek kezdetén Hamvas Béla már elsősorban kultúrfilozófus, aki az egzisztencia tanulmányozásából az esszencia megkívánt rejtelmén töprengett, s mind elvontabb szférák felé tört. A *Láthatatlan történet* című könyve (Bp. 1943) hozta meg a végleges fordulatot: az irodalom „látható” jelenségformái után az emberiség „láthatatlan” története felé fordul, a megfoghatatlan, az elveszett gondolat csodaszarvasát kezdi kergetni, s kilép a szellemnek abból a magatartásformájából is, amelyet a világ kultúrája a görögségtől kapott, hogy a múlt kútjának mélyebb régióba szálljon, s hogy a „scientia sacra” rendszerének kidolgozásába kezdjen.

A céltudatosság azonban már a harmincas években megjelent tanulmányokban megfigyelhető. Nemcsak a kötelező jólétesültség adalékaival találkozunk a folyóiratok hasábjain: a „művelt emberfő” sajátos vonásai már felsejlenek az egyes tanulmányokban, hiszen az intenzív zenei érdeklődés, a bölcsélet egzisztencialista vonatkozásaihoz való vonzalom kíséri a magyar és az európai szellemi élet produkcióit glosszázó cikkeit, tanulmányait, melyekben világképének főbb elemei már-már készen vannak. Utaljunk olyan tanulmányára, mint amilyen az 1933-ban megjelent *Vázlat egy apokaliptikus történetfilozófiához* című, és arra, amelyet az *Athenaeumban* tett közzé 1941-ben *Scientia Sacra* cím alatt az „írás és hagyomány” kérdésköréről, hogy érzékeljük, mint építi ki fokozatosan a george-i „görögség-eszménytől” tovább vivő gondolatlépcsőit.

Hamvas Béla ugyanakkor már 1936-ban a Robinson Jeffersről írott tanulmányában (*Válasz*, 1936. 2.) kísérletet tesz arra, hogy a „modern” és az antik magatartás közé határt húzzon. „Az antik magatartás — írja

itt — sohasem pszichológiai, hanem mítikus. Mit jelent az, hogy: mítikus? — annyit, hogy: képszerű, költői, szemléletes, érzeki. A világot ott látja, ahol van, nem ott, ahol tükröződik; a világban, nem bent; az őselemekben, nem a lélekben. Megint a lélek, mint szótári szó, lélek, amit tulajdonképpen sohasem jelent, lélek, ami modernül azt jelenti, amit Dosztojevszkijnél, Freudnál, Proustnál, Rousseau-nál: fülledt és megfoghatatlan gőzt, áthatolhatatlan formátlan kavargást, komplexust, ami antikül azt jelenti, hogy Psziché, — mítoszt, valamit, ami olyan, mint Eros, Ananké, Tyché, ami valami homéroszi, valami tiszta, valami és előkelő, aminek semmi köze a pszichológiához, hanem, ami képszerű, költői, szemléletes, illat, fény és sugárzás...” Majd tovább: „A mítosz nem álom, hanem az, amelyik az álmot is látja. Felül van rajta. Nem az emberben van, az ember van benne...”. Ebből a téziséből viszont egyenes út vezet a modern „vallomás” és az antik „mítosz” közötti különbség jelzéséhez is: „A vallomás és mítosz között levő különbség abszolút. A vallomásban az ember feltárja magát és így önmaga lesz. A mítoszban az ember tülemelkedik önmagán és megragadtatja magát az őselemekkel. De a különbség az önmagával való levésben és az elemivé való válásban is abszolút. A vallomás módján soha senki sem lehet önmaga, mert az ember csak azt kapja meg, amire odaadja magát, — csak azáltal válhatik önmagává, ha önmagát feladja. Ez az ekstasis paradoxona: az ember csak akkor lehet önmaga, ha ki tud lépni önmagából. Ez az ekstatikus forma a mítosz. A mítoszban az ember feladja önmagát s így lesz igazán az, ami ő...”

A *Láthatatlan történet* esszéiben azonban csak a felismerésig jutott el, és magatartássá való fejlesztését végezte el a „láthatóval” való leszámolás ürügye alatt. A Jeffers-tanulmányban azonban vannak olyan gondolatársak is, amelyek közvetlenül is a *Láthatatlan történet*hez vezetnek. Amikor az amerikai költő magatartását Montaigne analógiájával jellemzi, „torony-mítoszt” emleget, amelybe Jeffers vonult, mint-hogy „az élet tragédiájából nem lehet kilépni — mégis ki lehet léoni: a közömbös helyre, az érzéktelenségbe”. Hamvas Béla szerint Jeffers „tornya”, ahová elzárkózott a világ elől, „világhely”, s éppen ezért több, mint Montaigne toronyszobája: már a „mindenen túl helye” — s talán abban a szférában, ahová Nietzsche igyekezett a „túl a jón és a rossz-szon”-ról írott könyvében. Hamvasnál tehát a világ nem vállalásának sajátos módját kell feltételeznünk, amelynek himnuszait a *Láthatatlan történet* esszéiben írta meg, anélkül azonban, hogy a Jeffers-esszéiben kitűzött célt, „az elemivé válást”, a világnak „egészen gyermek-i módon” való felfogását, a „közvetlenül, mítikusán” való viszonyulást elérte volna. A *Láthatatlan történet*ben ugyanis még tömegellenes (A Vízöntő) és egy „hatodik emberfajra” esküszik (uo.), ünnepli a „magányos embert”, aki „saját magányának kellős közepén egyedül állott” (Wordsworth vagy a zöld filozófiája), mert csak az ilyen magányos ember boldog, minthogy „túl van a bölcsességen, szenvedésen, tudáson, szereteten, a nemeken” is, dicséri D. H. Lawrence-t, aki a „poseidoni világot egész határtalan gazdagságában felfedezte”, mert aszkéta, úgy, ahogy a görögök értették, „tudatos és begyakorolt fegyelemként”, mely már a yoga

egy neme (Poseidon). De elítéli a görög Meteora kolostor-világ lakóinak világhoz való viszonyát (Meteora), melyet „arcátlan elvonulásnak” minősít, és az itt látható aszkézist a feladás aszkézisének nevezi. „Meteora az Én börtöne, az Én-é, aki magát a világból kivonja és nem vesz részt benne és nem akar sorsot, nem akar semmit, csak az Ént” — írja. Ezzel a Meteora-helyzettel állítja szembe azután a Milarepa-eszményt, a tibeti és perui lét határhelyzet voltát: „Peru is, Tibet is határbirodalom — írja. — A különbség az, hogy Peru lefelé, Tibet felfelé. Ha az ember a perui indiánból még egy lépést tesz, megszűnik ember lenni; ha a tibeti mongolból még egy lépést tesz, megszűnik ember lenni...” S tovább: „Egy cseppel több Peruból és az ember átlépi a határt lefelé, feloldódik és megsemmisül az emberalatti létben; egy cseppel több Tibetből és az ember átlépi a határt felfelé s feloldódik és megsemmisül az emberfölötti létben...” A tibeti Milarepa-magatartásban eszményi képét találja meg annak, amit maga is képviselni akar: a „tökéletes Buddha-fokot elérni”, hiszen Milarepa a világtól elvonulva, abszolút magányban „barlangjában ül és medítál”. Látszólag szenvedés-filozófia itt a Hamvas Béláé. Valójában azonban már a „lét teljessége” a problémája, amelyhez azonban majd a *Láthatatlan történet* első limesét áttörve jut el. Szorosan kapcsolódik a magános ember és oly jellegzetes yoga-aszkézise kérdésköréhez Hamvas Beethoven-esszéje (A VII. szimfónia és a zene metafizikája), míg a Poeta sacer című tanulmányában egy „nagy-ember”-mitoszt érint, mondván, hogy manapság csak a költő van a „szent körön” belül, minthogy abból már kihullottak „a királyok, papok, hercegek, katonák, művészek”. Mallarmé a George-kör, Robert Bridges, előttük Hölderlin, Keats, Shelley a példái. A következtetése pedig ez: „... A modern költőnek magára hagyatva, kigúnyolva, félreértve, pojácnak bélyegezve, vállán az összes emberi nagyságok jelképeinek súlyával teljesen egyedül és önmagából a hagyományt fenn kell tartania és a Szent Szó erejével újra kell alkotnia — az isteni lét és az emberi sors között levő szövetséget meg kell újítania...” Az, aki ezt vállalja, a „sacer sors feladatát” veszi vállára, s mondanunk sem kell, a magánynak azt a formáját is, amelyet Hamvas már körülírt. Hamvas gondolatainak rendszerét három, lényegében a magános ember fogalmát megszorító tanulmány zárja le (A barátság, Héloise és Abaelard, Ünnepek és közösség) — „teológiája”, de antropológiája kiteljesedéseként is.

A magyar irodalomban és filozófiában egyaránt szokatlan jellegű eszszék születtek a *Láthatatlan történettel*, hiszen a Hamvas-esszé az irodalom és a bölcsélet határterületein készült; az irodalmat filozófus olvasta, bölcselkedni pedig az író kezdett, és intellektusának nemcsak nehezkesebb mozdulataival angazsálta magát bennük, hanem absztraháló, asszociációkban gazdag „belelátó” képességeinek oly jellegzetes irrealizmusával is, a szellem fegyvertényeiként. S ma már azt is tudjuk, hogy Hamvas gondolkodásának mélyén az elidegenültség problematikája volt a feszítő erő, s hogy valójában ebből akart kilátni, amikor az emberiség akkori jelenét visszautasította és az emberiség múltjának olyan időszakára kezdett tájékozódni, amelyben az élet teljessége még ép lehetett. Nem véletlen, hogy Hamvas polgári attitűdje és magatartás-

formája a gondolkodás misztikus és irreális ismertetőjegyei nélkül nem tudott megenni. Az ember élethelyzetének, világban elfoglalt helyének olyan körébe lépett, amelyet előtte a magyar gondolkodás még nem mért fel sem polgári vonatkozásaiban, sem pedig marxista szempontokból, az egy József Attilát kivéve. Nyilvánvalóan az sem véletlen éppen ezért, hogy a Hamvasnál olvasható gondolatok egy része József Attilánál is felmerül, s mind a ketten ugyanarra mutatnak: az emberi létezés teljességének a kérdését vetve fel. A *Vizöntő* című esszéjében olvassuk:

„... Ma a Halak csillagképéből lépünk ki. A hónap (ti. a világhónap, mely kb. 2000 év, aminek a görög neve aión) befejeződött és az aión lezárult. Válságos időbe jutottunk s ezt csaknem mindenki saját bőrén is érzi. Most lépünk át a következő képbe, a *Vizöntő*-be. Tökéletesen új élet következik, miután a régi lezárult. Az egész földet és emberiséget alapjában megrázó események megjelenése. Az apokalypsis egy neme...”

Hamvas Béla szava is tehát a „nem” volt, csakhogy ez a tagadás homályban derengett, a polgári lét-élmény mögött rejtőzött, és ezért sokszor torz formában, az irreálisba öltözötten adott hirt magáról, hozzájárulva Hamvas Béla szellemi értékének elhomályosodásához, a szellemi köztudatból való kihullása tényéhez.

A *Láthatatlan történet* azonban nem az összegezést hozta meg, hanem Hamvas Béla gondolkodásának csupán első jelentősebb megállóját képezte: munkásságának első tíz esztendejét fogja csupán össze, ami után a szerző elhagyhatja, mi továbbgondolkodásához már szükségtelen, ám továbbviheti, mi termékenynek ígérkezik. Útja ugyanis a „*Scientia Sacra*” megalkotása felé vezetett, melyhez ki kellett törnie a görög világképből is. Valójában a magyar szellemtörténet Hamvas Béla munkáiban hódította meg nemcsak a primitív népek hagyományát, hanem a görögség előtti őshagyományt is. Tibet és Peru szellemi relációi: misztériumok és eredetmondák Hamvas Béla ráfigyelésével kerültek egy magyar intellektus körébe, s jelentésükkel nála kaptak helyet egészen hangsúlyozott módon.

Hamvas Bélának ugyanis már a *Láthatatlan történet*-ben az volt a véleménye, hogy nem a primitív ember érdekes, hanem az „ős-ember”, az, aki még látta az Édent. „A tudomány összetéveszti a primitívet a primerrel és a vadat az archaikussal. Azt hiszi, hogy a primitív ember volt a magas ember fiatalkora, egyszerűbb foka, éretlenebb és kezdetlegesebb ideje. Mindenképpen, ha valaki a magasabb ember dolgait kutatja, először, azt gondolja, a primitívet kell megvizsgálnia, mert ott van mindennek az eleje. Egész életünk benne nyugszik egy kaffer falu életében...”

„A tudomány e stupid véleményével” szembeszállva nyomoz tehát nem a primitív ember, hanem az archaikus ember irányába, minthogy „az ember, akit primitívnek hívnak, nem az idők legelejéről származik, hanem az idők legvégéről...” (A *Vizöntő*). Ezekből a felismerésekből nő ki nagy terjedelmű, nyomtatásban már meg nem jelent műve, a *Scientia Sacra*, amely „az őskori emberiség szellemi hagyományát” veszi számba, és ennek alapján kínál fel egy gondolati rendszert, melyből kiderül, hogy Hamvas, ellentétben Jeffers magatartásával, hisz mind az „aranykori múltban”, mind pedig a jövőben.

A *Scientia Sacra*t azonban már nem az esszéírói kedv szülte, a téma-variációk sora megállapodott és kikristályosodott: az író helyét a vallástörténész és a filozófus együttesen foglalta el. A „felébredt álmodó” műve tehát ez a gondolati rendszert felkináló alkotás, amely az olvasót az archaikus ember világába viszi, abba, amelyben nem az életnek, hanem a létnek a kategóriája volt adva — az emberiség aranykoraként.

„Az emberi történet időszámításunk előtt körülbelül hatszáz esztendeig folyamatosan összefügg; ekkor egy vagy két, de semmiesetre sem több, mint három nemzedék alatt az idő megváltozik. A hatszáz éves megelőző és követő kort csaknem kézzel kitapintható függöny választja el: hogy mi az, ami a függöny előtt, mifelénk van, világos; azt, ami a függöny mögött van, találgatni kell... A lét érthetetlen lesz... Az ember a talajt annyira elveszíti maga alól, hogy azt hiszi, nem is a földön, hanem idegen csillagzaton jár. Az elemi dolgok bizonytalanná lesznek, az eseményeket és személyeket nem lehet megfogni; a lét rejtélyes és az idő derengő...”

Valójában az aranykor van a hatszázadik évnél leereszkedő függöny mögött — állítja Hamvas Béla. Ezt veszíti el az emberiség:

„Időszámításunk előtt hatszázadik év körül Kínától Itáliáig a változást egyértelműen úgy ítélik meg, hogy az emberi történet a sötét korszak végső szakaszába lépett. A lét elveszett, ami maradt, csak az élet. Az egész valóság kettészakadt, a teljes nyíltság lezárult, a nagy összefüggések megszakadtak...”

A szerző ebből a felismerésből indulva ki, a „homályos aranykor-émlék” alapján, elsősorban pedig Zarathusztra, Laotse, Budhha, Hé-*rakleitosz* szövegei és hagyománya alapján interpretálja és rekonstruálja az „aranykort”, mondván: „Az Aranykor az az idő, amikor az élet a lét felé nyílt; amikor az angyalok lejártak a földre és a szellem az anyagi világba kilencszeresen áramlott...” Az élet „ősképének” nevezi ezt a boldognak vélt korszakot, mert szerinte ez „megoldott élet volt, befejezett, megformált, kész, tökéletes, hiánytalan”. Ezzel szemben a mai emberiség korszaka az apokalipszisé, mely „megbomlott élet, az élet folyós állapotban”, más szóval „tört élet”.

Nem nehéz Hamvas Béla terminológiájából kihámozni, hogy gondolkodásának középpontjában az elidegenült ember problematikája áll, s hogy amikor az archaikus élet aranykora után nyomoz, valójában az elidegenültséget annyira egyetemes elvvé teszi, hogy az kiterjeszhetővé válik az emberiségnek ún. majdnem egész történetére is. Talán primér elidegenültségnek lehetne nevezni azt, amiről Hamvas Béla beszél — az ember és a természet, a szellem és a tudat ellentéteit, ellentmondásain inszisztálva, másfelől pedig a „létet az életben megvalósítani” gondolatát vetve fel. Eszményképe tehát „a béke, a szépség, a rend, a termékenység” birodalma, amelyet az ember elveszített, és a létből az életbe zuhant le, ennek következtében pedig a „Szellem-Embert” a tudatember váltotta fel. A hétköznapi gondolkodás a tudatot tartja az emberi tevékenység legmagasabb eredményének. Hamvas koordinátaiban viszont a tudat nem a fent-et, hanem a lent-et tükrözi:

„... A lét teljességéből és nyíltságából kiesett ember Énje lefokozó-

dott; lezárult, kábaságba süllyedt, individuális Énné szűkült; ennek a lefokozott Énnék a lefokozott valóságban lefokozott valóságérzéke van: az a tudat..."

Vagy:

„...A tudat az elmerült ember lefokozott Énjének a varázslatvilágára vonatkozó szerve; a tudat az individuális Énhez tartozik. Az éberség a nyílt létben élő univerzális személyeknek a valóságra vonatkozó intenzív érdeklődése; az éberség az univerzális Énhez tartozik..."

Az ilyen tudattal szemben a lélek a léttel kommunikál: „A léleknek van intenzív érzékenysége: a tiszta látásra és tudásra való tehetsége, a nyílt létbe való fölemelkedési képessége. Ez az éberség azonban a zárt életben le van zárva. Ezt a lezárt és elmerült éberséget hívja a lélektan újabban tudatalattinak. Ez az emberi lélek éberségi szerve. Ez az a képesség, amely a természetfölötti, vagyis a valóságban létező (ontos on) léttel kapcsolatban áll..."

Csábító lenne a Scientia Sacra egész tervét elemezni és felvázolva megmutatni Hamvas Béla gondolkodásának eredményeit és korlátait. Azonban ez a vallástörténész, a kultúrhistorikus és filozófus dolga. Az ilyenfajta vizsgálódások azonban fölöttébb időszerűek, függetlenül attól, hogyan viszonyulunk a szerző „irracionalizmusához” és szellemtörténeti beállítottságához. Mert korunk ismérvei közé tartozik a primitív és a primér emberiség iránti érdeklődés, az emberiség aranykora utáni vágy, az elidegenültség formáinak felismerése és ténye súlyának rettenetétől való megszabadulni akarás, annak az „éberségnek” a sóvárgása, amelyről Hamvas Béla beszél, s annak az „eszméletnek” az igénye, amelyről József Attila énekelt.

Van azonban e műnek még egy gondolata, amelyet idéznünk kell, hogy teljessé tegyük Hamvasnak az emberiség aranykorával kapcsolatos kutatásai e legszűkebb, leginkább filozofikus és esszéisztikus körét. Ez a misztikus intuícioról szóló Hamvas-tanítás, amely ugyanakkor nemcsak kiegészíti axiómáit, egyúttal forrásaira is mutat:

„...A misztikus intuíció az a képesség, amely az emberi lelket az életből kiragadja és a létbe átemeli. Ez az epopteia, más szóval az ekstasis, az álom, vagy a mámor, a jóslat vagy a prófécia, a vízió vagy az önkívület, az ihlet vagy az elragadtatás. A misztikus intuíció vezet az álomba, a mámorba, az életfölötti létbe, a halotak világába, az istenek közé. A misztikus intuíció kiragad a lezárt Én köréből és felszabadít és a valóságok ösképeinek körében a lélek szemét megnyitja..."

A magyar szürrealizmus gondolkodásának sajátos megjelenési formájáról van alapjában véve tehát szó Hamvas „aranykor” képzete bölcséleti alapvetésében, függetlenül attól, hogy ezt a más irányból érkezetett behatások is színezték. Egyben azt is konstatálni kell, hogy elsődlegesen irodalmi, művészeti elgondolásként velődött fel Hamvas létproblémája, mint ahogy valójában az irodalomhoz, a művészetek kérdéséhez tért is meg. A Scientia Sacra monumentális épülete szempon-tunkból nem önmagában bír csupán jelentőséggel, sokkal inkább azok miatt az esszék miatt, amelyeket Hamvas e témára írt. Ezekből derül

ki azután, hogy Hamvas művében egy racionalista misztikája dobban fel, s hogy legsikerültebb esszéiben a Montaigne neve jelezte esszétípus magyar remekeit alkotta meg.

A Scientia Sacra gondolkörében fogant például az Orpheuszról szóló tanulmánya, amelynek jelentését csak e nagy művel való összefüggéseiben érzékelhetjük, minthogy teljes angazsáltsággal a Homérosz előtti hagyományokon inszisztál. De a Scientia Sacrában van az az idézet is a Vedából, amely a legtisztább esszéiben magatartását ihlették. A léttel harmoniában élő egykori ember az volt, „aki az élőlényeket mind önmagában tudja látni, mint Énjének részeit, és önmagát mindabban, ami él”. Ennek a gondolatnak a kiteljesülése szólal meg a Fák című esszéjében, mely akár a legtisztább irodalomként is felfogható, minthogy benne a Veda gondolata már túlmutat önmaga körén is — jelezve, hogy Hamvas Bélánál is szüntelenül azzal a jelenséggel kell számolnunk, amit az öreg, önnön elmélete csapdájába esett Tolsztoj is mutat, amikor a *Feltámadás* című regényét írja. A Fák című esszéiben Hamvas ugyanis egészen közel került ahhoz az irodalomeszményhez, amelyet ő Hölderlin és Keats művében látott megvalósulni.

Egyelőre tehát Hamvas Bélának irodalmi munkásságát lehet mérni, a szaktudományokra hagyva, mi ebben az életműben nem irodalomként kristályosodott ki. Viszont ez is tiszteletreméltó feladat lehetne, minthogy kitűnő esszéket kellene interpretálni, s olyan Hamvas-műnek kellene egész kérdéskörét kifejteni, mint a Kemény Katalinnal közösen írt könyve, a *Forradalom a művészetben*.

A magyar esztétikai gondolkodás egyik legjelentősebb és legjellemzőbb alkotása ez a Hamvas—Kemény könyv, melynek *Absztrakció és szürrealizmus Magyarországon* az alcíme (Bp. 1947.), minthogy teljes esztétikai világképet tár fel akkor, amikor a modern magyar művészet koordináta-rendszerét készíti el. Kiindulási pontjuk ugyanaz az elidegenültségből eredő tény-világ, amelyet a Scientia Sacra is tartalmaz, bár a magyar művészetről szóló könyv megelőzte időben a Scientia Sacrát. A modern művész, sugallja Hamvas Béla és Kemény Katalin, felismerte elidegenültségét, és tudja, hogy ez a világnak az állapota. De ugyanakkor heves vágyként él benne az elidegenültség feloldásának az igénye is, éppen azért, mert tud az egykori boldog egységről, az élet teljességéről, a létezés örömről is. Vagy ahogy ők mondják: „A művész emlékszik az »aranykori«, a születés előtti egységre. Ez még csak emlékezés lenne. És ugyancsak a művész az, aki a végső egységről is tud. Születés előtti egység ez, mert a születésnek éppen a kettősség kezdetét, az elszakadást kell nevezni... A művész volt az, akiben bármilyen engesztelhetetlen volt az európai ember elzárkózása primitív hatalmi ösztöneibe ő volt az, aki előtt megjelent a kiengesztelődésre vágyó, az anyára és a szellemre együtt emlékező emberarc...”

Hamvas Béla—Kemény Katalin ez alaptételéből következik azután, hogy modern művészetnek csak azt tartják, amely emlékezni tud erre az aranykorra, s szerintük az a modern művész, akiben a már emlegett „misztikus intuíció” dolgozik. „Individuális korszakban — írják — az ember a világban racionalisztikus módon tájékozódik és »szenzualista«

művészetet csinál..." „kollektív-univerzalisztikus korszakban" viszont „»imaginatív« (absztrakt, expresszionista, szürrealista, geometrikus stb.) művészetet csinál. Az imaginatív művészet képei elsősorban nem érzéki látványok, hanem »tremendumok« (tremendum — a „megborzongtató"), és nem is azért készültek, hogy egyéni érzéki gyönyörködtetés tárgyai legyenek, hanem megszólító erőt képviseljenek, mert a kollektív-univerzalisztikus korban az ember az azonosulás összenvedélyében él..."

Hamvasék szerint tehát a modern művészet alapaxiómája az, hogy a műalkotás „megszólító erejű tremendum... és ehhez képest az imaginatív ábrázolásra tér át".

Könyvük nem rendszeres festészettörténet (a festészettel elsősorban azért foglalkoznak, mert szerintük „a jelenkortudatot ma a festészet képviseli"), vizsgálódásuk köréből kizárják a szenzualista művészetet, de részletesen felrajzolják a magyar imaginatív művészet alakulásvonalát, és a Ferenczy Károly—Gulácsy Lajos—Csontváry Tivadar—Vajda Lajos neve jelezte történetiségben láttatják a modern magyar művészetet, amelyhez egyfelől Bartók muzsikáját, másfelől Weöres Sándor költészetét kapcsolják. Külön figyelnek a magyar művészet sajátos jellegére is, keresve helyét az európai művészetben:

„... A magyar festészet sokkal inkább a Kandinszkij—Chagall—Klee vonalhoz tartozik, mint a franciához, mert nálunk a »tremendum« megalkotásáról van szó sokkal inkább, mint a jelenkortudat megalkotásáról. Ferenczy, Gulácsy, Csontváry, Vajda képein az a bizonyos kínzó szellemigény nem egyéb, mint az igazságkeresés, vagyis a társkeresés, a dialógus-éhség, emberkeresés, közösségkeresés, az azonosulási összenvedély megnyilatkozása. Ferenczy és Gulácsy képei a kölcsönöségi nosztalgiában szenvednek és ebből a nosztalgiából állanak. Csontváry »Panaszfal«-ának megrázó nagysága éppen az, hogy tele van e kölcsönös nosztalgiában égő arcokkal, amelyek társkereső szenvedélyükbe már egész belezavarodtak. Ez az intenzív igény teremtette meg a festészetnek azt a lehetőségét, hogy olyan műveket tudjon teremteni, amelyek nem műtárgyak többé, hanem felfokozott megszólító erők mágikus középpontjai..."

Hamvas Bélának pozíciói tehát alapjukban a szürrealizmuson épültek meg, s éppen ezért a magyar szürrealizmus kínálta gondolkodásrendszer kiteljesítőit is bennük kell látnunk, azzal a megszorítással természetesen, hogy a szürrealisztikus világnézet ún. polgári pólusát képviselik — ám ezt olyan intenzíven, hogy már-már túl is lépik ennek elsődleges határait. De adottak korlátaik is, amelyeket viszont hiba lenne Lukács György egykori éles támadása alapján minősíteni (Lukács: Az absztrakt művészet magyar elméletei), minthogy abban Lukács szemléletének nem erényei, hanem elsősorban gyengébb pontjai manifesztálódnak. Nyilvánvalóan problematikus lehet Hamvasék inszisztálása a „keleti" tapasztalatokon, különösen, ha abban az abszolutizálásra való hajlam is feltűnik. Nem spekulatív mozzanatai alapján kell azonban nézünk ezt a teljes világnézetet reveláló szemléleti rendszert, hanem fő irányának útmutatásában.

Hamvas Béla és Kemény Katalin művét még ezután fedezi majd fel

a magyar esztétikai gondolkodás és az irodalmi kritika is. Hamvas Béla esszéinek és művészettörténeti könyvüknek hiánya ma már kétségtelen a magyar szellemi köztudat rendszerében. Nyilvánvalóan nem Hamvas Béla rehabilitásáról van szó, hanem arról, hogy ami életművében (korai elhallgatásából eredő csonkasága ellenére is) érték, azt nem lehet némaságban hagyni. Annál inkább nem, mert az elmúlt évtized során a magyar szellemi életben megfigyelhető volt a jóvátételre való őszinte szándék, a negyvenes évek második felének türelmetlensége okozta sebek gyógyításának igénye.